

Εισαγωγή

1. Το πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά το 19ο αιώνα, γνωστή και ως Tanzimat (1839-1876, στο εξής Τανζιμάτ), υπήρξε μια συστηματική προσπάθεια εκσυγχρονισμού ή καλύτερα εκδυτικισμού¹ των δομών της. Τον εκσυγχρονισμό αυτό τον επέβαλε η αδήριτη ανάγκη να διατηρηθεί η ενότητα της αυτοκρατορίας, η οποία είχε δεχθεί σοβαρότατα πλήγματα από τη δημιουργία των πρώτων εθνικών κρατών σε πρώην εδάφη της². Η προσπάθεια των μεταρρυθμίσεων επεκτάθηκε σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής και περιελάμβανε τη θεσμοθέτηση κανόνων ισότητας, ισονομίας και ισοπολιτείας όλων των Οθωμανών υπηκόων έναντι του κράτους, ανεξάρτητα από το θρήσκειο ή την εθνικότητά τους, την προσαρμογή των οικονομικών της δομών στο πλαίσιο της αναδυόμενης «κοσμο-οικονομίας» (world-economy), την αναγνώριση του δικαιώματος ατομικής ιδιοκτησίας με το νέο νόμο περί γαιών (1858), την αναγνώριση του δικαιώματος ιδιοκτησίας σε ξένους υπηκόους, την προώθηση της ανάπτυξης του εμπορίου και της βιομηχανίας κ.λπ.³

Η διαδικασία ωστόσο αναμόρφωσης της αυτοκρατορίας δεν ήταν ομαλή και ευθύγραμμη. Αντίθετα, χαρακτηριζόταν από έντονες αντιφάσεις και από έναν ιδιόμορφο κρατικό πατεριναλισμό⁴, ο οποίος συχνά δεν λάμβανε υπόψη τις πραγματικές συνθήκες της κοινωνικής ζωής, αφού οι εισηγητές των μεταρρυθμίσεων ήταν συχνά οι ξένες πρεσβείες και ένα μικρό, συγκριτικά, τμήμα του πολιτικού προσωπικού του οθωμανικού κράτους. Το γεγονός αυτό συχνά είχε ως συνέπεια οι μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση τους μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο, να μένουν στο επίπεδο των θεωρητικών σχεδιασμών ή των απλών εξαγγελιών, χωρίς να εφαρμόζονται.

Η δεύτερη φάση τους, η οποία ξεκινά με την ανακήρυξη του Hatt-i Hümayûn (στο εξής, Χάττι Χουμαγιούν) το 1856, διεύρυνε τους στόχους των εκσυγχρονιστών. Οι νέες εξαγγελίες δεν εξαντλούνταν μόνο σε υποσχέσεις περί ισονομίας, αλλά έθεσαν ως στόχο και την αναδιοργάνωση των μιλλέτ (millet), των θρησκευτικών κοινοτήτων δηλαδή που συναποτελούσαν την παραδοσιακή οθωμανική κοι-

ωνία. Η αναδιοργάνωση συνίστατο στην ανατροπή των παραδοσιακών ιεραρχιών σε κάθε μιλλέτ και συνεπώς στην αποδυνάμωση του ρόλου που ex officio κατείχε ο κλήρος μέσα σε αυτά, ο οποίος θεωρούνταν πλέον, αν όχι υπεύθυνος, τουλάχιστον ανεπαρκής, στο να εμποδίσει την αναζωπύρωση των εθνικιστικών κινήματων μεταξύ των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Ο απώτερος στόχος της προσπάθειας αυτής, ενταγμένης στο ευρύτερο πολιτικο-ιδεολογικό ρεύμα του Οθωμανισμού (Osmanlılık), ήταν η δημιουργία μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, η οποία θα απέτρεπε τη διαδικασία ανάπτυξης αποσχιστικών-φυγόκεντρων τάσεων. Το εγχείρημα όμως δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο εάν ενσωμάτωνε στη λογική του τα ηγετικά στρώματα των διάφορων μιλλέτ. Αυτό είχε ως συνέπεια τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού πεδίου ανταγωνισμών μεταξύ «συντηρητικών» και «μεταρρυθμιστών» (διαφοροποίηση που λίγο έως πολύ αντανακλούσε την αντίστοιχη διαφοροποίηση των Οθωμανών πολιτικών) με επίδικο αντικείμενο τη θεσμοθέτηση της εισαγωγής των λαϊκών στη διοίκηση των μιλλέτ και τον αντίστοιχο περιορισμό των αρμοδιοτήτων του κλήρου.

Στην περίπτωση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, η αντιπαράθεση μεταξύ «συντηρητικών» –ή, σύμφωνα με την ορολογία που θα ακολουθήσουμε, «κληρικαλικών»– και «μεταρρυθμιστών» εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στην Εθνοσυνέλευση των ετών 1858-1860, κορυφώθηκε την επόμενη δεκαετία του '60, όταν η πολιτική διαμάχη μεταξύ των δύο πλευρών περιστράφηκε γύρω από το θέμα της εφαρμογής του «συνταγματικού» κειμένου που προέκυψε από την Εθνοσυνέλευση, το κείμενο των Γενικών Κανονισμών, ενώ καταλάγιασε τα επόμενα χρόνια, όταν ανέκυψαν άλλα σοβαρά ζητήματα, όπως το Βουλγαρικό (δεκαετία του 1870) και το Προνομακό (δεκαετία του 1880).

Οι Γενικοί Κανονισμοί⁵ ουσιαστικά επαναπροσδιόριζαν τις σχέσεις μεταξύ των βασικών πόλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου: του Πατριάρχη, της Ιεράς Συνόδου και του νεοϊδρυθέντος Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου, στο οποίο εκπροσωπούνταν, εκλεγμένοι από τις κατά τόπους συνοικίες της Κωνσταντινούπολης, λαϊκοί. Η κατάργηση του Γεροντισμού, του συστήματος που είχε επικρατήσει από τα μέσα του 18ου αιώνα στη διοίκηση του Πατριαρχείου –διοικητικό σύστημα που προέβλεπε ένα καθεστώς «συγκυριαρχίας» του Πατριάρχη με τους επικεφαλής των πλησιόχωρων στην Κωνσταντινούπολη μητροπόλεων, οι οποίοι αποτελούσαν τα μόνιμα μέλη της Ιεράς Συνόδου– και η αντίστοιχη αναβάθμιση των λαϊκών, προκάλεσαν έντονες αντιπαραθέσεις, όχι μεταξύ ανώτερου κλήρου και λαϊκών, αλλά μεταξύ «μικτών» παρατάξεων, αρχετά ρευστών στη σύνθεσή τους, που πίσω από τον στενά «κληρικαλικό» ή «κοσμικό» χαρακτήρα που εξέφραζαν κατά καιρούς διακύβευαν και μια σειρά άλλα ζητήματα, τα οποία ήταν κομβικά για την εξέλιξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

2. Ο μετασχηματισμός του ιστοριογραφικού παραδείγματος

Για το κείμενο των Γενικών Κανονισμών και της πολιτικής αντιπαράθεσης που ακολούθησε για την εφαρμογή του, οι απόψεις που διατυπώθηκαν από συγγραφείς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ήταν έντονα φορτισμένες από τις πολιτικές και ιδεολογικές τοποθετήσεις τους. Η αναφορά στο κείμενο έπρεπε να διαθέτει απαραίτητα θετικό (Επαμεινώνδας Κυριακίδης⁶, Χρύσανθος Φιλιππίδης⁷) ή αρνητικό (Μανουήλ Ι. Γεδεών⁸, Φιλάρετος Βαφειδής⁹, Βασίλειος Στεφανίδης¹⁰) πρόσημο, πράγμα που συνήθως εξαρτιόταν από τη γενικότερη πολιτική ή ιδεολογική τοποθέτηση του συγγραφέα απέναντι σε άλλα ζητήματα, όπως το Βουλγαρικό, ο Πανσλαβισμός κ.λπ. Παράλληλα, μολονότι αρκετοί από τους προαναφερθέντες συγγραφείς (σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και το ανεκτίμητο εκκλησιαστικό ημερολόγιο του Β.Δ. Καλλίφρονος¹¹) προσφέρουν σημαντικές ιστορικές πληροφορίες για το θέμα, εντούτοις αποτελούν εξαίρεση οι περιπτώσεις στις οποίες κάποιου είδους θεωρητική προσέγγιση να συνοδεύεται από την παρουσίαση πρωτογενούς αρχειακού υλικού, ένα αίτημα που είχε θέσει επιτακτικά ένας από τους πολέμιους των Γενικών Κανονισμών, ο Μανουήλ Γεδεών. Τέτοιες εξαιρέσεις αποτελούν ο Χρύσανθος Φιλιππίδης, όπως και οι Ρώσοι ιστορικοί Γκ. Τυβεέκοβ¹² και Ι.Ι. Σοκόλοβ¹³, οι οποίοι έκαναν γνωστά ντοκουμέντα που αφορούσαν κυρίως την τετραετία 1858-1862.

Καθώς προχωρούσε ο 20ός αιώνας, και ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο, οι μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν στο χώρο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως συνέχισαν να γίνονται αντικείμενο επιστημονικών αναλύσεων που όλες όμως είχαν έναν κοινό παρονομαστή: οι μεταρρυθμίσεις με τη θεσμοθέτηση της εισαγωγής των λαϊκών είχαν το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επιδίωκαν οι εισηγητές τους¹⁴. Αντί να ενισχυθούν οι διαδικασίες ενσωμάτωσης του ορθόδοξου, αλλά και των υπόλοιπων, μιλλέτ στην ιδεολογία του Οθωμανισμού, οξύνθηκαν οι τάσεις εθνικού αυτοπροσδιορισμού. Η εξέλιξη αυτή εξηγήθηκε άλλοτε με την κατάδειξη της επιρροής «εξωτερικών» παραγόντων (π.χ. από τη ρήξη που προκάλεσε στο εσωτερικό του ορθόδοξου μιλλέτ η όξυνση του Βουλγαρικού), άλλοτε ως μία αυτονόητη διαδικασία από τη στιγμή που επιτράπηκε ένα *minimum* πολιτικής εκπροσώπησης των ορθόδοξων πληθυσμών που επέτρεψε την πολιτική-πολιτισμική (μέσω της εκπαίδευσης) αυτονόμηση του «γένους», ενώ περισσότερο ισχυρή παρουσιάστηκε η άποψη ότι από μόνη της η εισαγωγή των λαϊκών στη διοίκηση του Πατριαρχείου ενίσχυσε τις εθνικιστικές τάσεις στο εσωτερικό του¹⁵, συνεπώς εμφανίστηκε ως μια μη αναμενόμενη συνέπεια των ενεργειών των Οθωμανών μεταρρυθμιστών. Έτσι το ζήτημα της ερμηνείας των μεταρρυθμίσεων που αφορούν την ανασυγκρότηση του μιλλέτ αποκτά ευρύτερη σημασία σε επίπεδο ιστοριογραφικό.

Η εμφάνιση τα τελευταία χρόνια πολύ σημαντικών μελετών¹⁶ που έχουν ως αντικείμενο την ιστορία των ελληνοορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (κυρίως όσον αφορά το χώρο της Μικράς Ασίας) έρχεται να καλύψει ένα κενό στην ελληνική ιστοριογραφία, η οποία ήταν προσανατολισμένη επί δεκαετίες στην ιστορία των πληθυσμών που συμπεριελήφθησαν εντός των ορίων

του ελλαδικού κράτους. Η αξία των εργασιών αυτών έγκειται στο γεγονός ότι όλες τους σχεδόν προσπαθούν να θέσουν επί τάπητος την αλλαγή «παραδείγματος» στην ιστοριογραφική αντιμετώπιση του ελληνορθόδοξου στοιχείου. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα μέχρι τώρα προτεινόμενα σχήματα για τη σχέση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών με το ζήτημα ανάδυσης της εθνικής ταυτότητας ήταν τα εξής:

Σύμφωνα με το πρώτο, αυτό της παραδοσιακής ελληνικής ιστοριογραφίας, το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας έχει επιλυθεί ήδη κατά τη μετάβαση από την υστεροβυζαντινή περίοδο στην προώμη οθωμανική¹⁷. Η γραμμική πορεία ανάπτυξης του ελληνικού εθνικισμού, πρώτα ως πολιτισμικού κινήματος (Νεοελληνικός Διαφωτισμός) και κατόπιν ως πολιτικού (συγκρότηση ελληνικού κράτους), ολοκληρώνεται στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αιώνα με την έκρηξη της επανάστασης. Το ελληνικό κράτος, προσπαθώντας να συμπεριλάβει τους ελληνικούς πληθυσμούς εκτός των συρρικνωμένων ορίων του, είναι υποχρεωμένο να ασκεί αλυτρωτικές πολιτικές. Η τάση αυτή της ελληνικής ιστοριογραφίας δεν αντιμετώπισε ποτέ σοβαρά το ενδεχόμενο κριτικής διαφοροποίησης των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα των μεγάλων αστικών κέντρων, από την άσκηση αλυτρωτικών πολιτικών, πολύ δε περισσότερο δεν αμφισβήτησε την ολοκλήρωση της διαδικασίας συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας στους πληθυσμούς αυτούς.

Η δεύτερη τάση στην ελληνική ιστοριογραφία, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στη δεκαετία του 1980¹⁸, πρότεινε ένα νέο σχήμα που αναδείκνυε την ιδιαίτερη οργανωτική συγκρότηση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας γύρω από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την οικουμενιστική ιδεολογία του, ως έναν πόλο αυτόνομο από το ελληνικό κράτος, με κριτικές αποστάσεις απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις του. Η ανάδειξη του ιδεολογικού ρεύματος του Ελληνοθωμανισμού¹⁹, είτε ως στρατηγική επιλογή των Ρωμίων που υπηρέτουσαν στα υψηλά κλιμάκια του οθωμανικού κράτους είτε ως ιδεολογικό πρόσημο σε απόπειρες όπως αυτή της ίδρυσης της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», υπήρξε σταθερό μοτίβο των προσεγγίσεων αυτών.

Το νέο σχήμα, το οποίο εισήγαγαν κατά τη γνώμη μας οι πρόσφατες μελέτες²⁰, κυρίως στη δεκαετία του '90, αποκρυσταλλώνει κάποιες από τις κατευθύνσεις της προηγούμενης τάσης για να αναδείξει στο εσωτερικό πλέον των ελληνορθόδοξων πληθυσμών μία αντιπαράθεση μεταξύ εκείνων των στοιχείων που εκπροσωπούσαν το ελληνοθωμανικό ρεύμα (και αντίστοιχα τον οικουμενισμό ως κυρίαρχη ιδεολογία εκπροσωπούμενη από το Πατριαρχείο) και των εθνοκεντρικών στοιχείων, τα οποία γνωρίζουν δυναμική ανάπτυξη ιδιαίτερα στο τέλος του 19ου αιώνα²¹. Εάν το παράδειγμα της δεκαετίας του '80 αντιπαρέθετε το εθνικό κράτος στην αυτοκρατορία, τις διαδικασίες εθνικοποίησης στο πλαίσιο του πρώτου, με την εμμονή στην κυριαρχία του θρησκευτικού αυτοπροσδιορισμού στην περίπτωση της δεύτερης, εντέλει την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη, οι αντίστοιχες της δεκαετίας του '90 κατέστησαν τη γραμμή διάκρισης μεταξύ των δύο πόλων ασαφή ή, καλύτερα μάλλον, περισσότερο ρευστή από ό,τι θα θέλαμε να πιστεύουμε.

Έτσι λοιπόν, ενώ στην περίπτωση της παραδοσιακής ιστοριογραφίας η έκρηξη της επανάστασης και η ίδρυση του ελληνικού κράτους τίθενται ως όριο της μετάβασης, όταν καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε την περίπτωση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η λύση του προβλήματος φαντάζει περισσότερο ιδιότροπη: εκεί το όριο, από όλους σχεδόν τους συγγραφείς, τίθεται μάλλον στα μέσα ή στον ύστερο 19ο αιώνα ή ακόμη στις αρχές του 20ού, με κρίσιμο όριο την επανάσταση των Νεοτούρκων. Οι ερευνητές λοιπόν βρίσκονται αντιμέτωποι με το θεωρητικό πρόβλημα μιας ανολοκλήρωτης και ασυνεχούς διαδικασίας εθνικοποίησης, όπου τη μη εμφάνιση ενός ενδογενούς ένοπλου μαζικού εθνικού αποσχιστικού κινήματος στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας την «υποκαθιστά» η πολιτισμική ανασυγκρότηση του μιλλέτ ως έθνος ή οι επιθυμίες προσάρτησης που αναπτύσσει για λογαριασμό των αλύτρωτων το νεοσύστατο εθνικό κράτος. Το θεωρητικό πρόβλημα, εάν μιλούσαμε με βάση την ορολογία που εισηγήθηκε ο Miroslav Hroch, συνίσταται σε ένα ανολοκλήρωτο πέρασμα από τη φάση Β (τα μεσαία στρώματα ως φορείς του εθνικού αυτοπροσδιορισμού) στη φάση Γ (μαζικό εθνικό κίνημα) – εάν βέβαια τα πράγματα που αφορούν τη συγκρότηση μιας εθνικής ταυτότητας ακολουθούν αυτήν την «ομαλή» εξελικτική πορεία. Μ' αυτό το εκκρεμές ερώτημα, μεταξύ άλλων, η παρούσα εργασία αποπειράθηκε να αναμετρηθεί, προσπαθώντας να διερευνήσει τους όρους μέσα από τους οποίους αναδύεται ο εθνικός λόγος ως λόγος πολιτικής ηγεμονίας. Έχει ωστόσο πλήρη συνείδηση ότι η ανάλυση αφορά κυρίως το πώς διαχειρίστηκε το πρόβλημα η ηγετική ελίτ των ελληνορθόδοξων στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας και κυρίως την Κωνσταντινούπολη. Το ερώτημα κατά πόσο οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν τη διαδικασία εθνικοποίησης των ορθόδοξων πληθυσμών στις οθωμανικές επαρχίες μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσα από εξειδικευμένες μελέτες που θα λαμβάνουν υπόψη τους τις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής.

Ανεξάρτητα πάντως από το ποιο είναι το χρονικό όριο που οι εκπρόσωποι της δεύτερης και της τρίτης τάσης –τις οποίες θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε ως ενιαίο ιστοριογραφικό ρεύμα– θέτουν για το πέρασμα από τον θρησκευτικό στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό, είναι βέβαιο ότι εμπέδωσαν την αναγκαιότητα να αφηγηθούμε δύο διαφορετικές ιστορίες: η ιστορία των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας δεν ταυτιζόταν με αυτή των προθέσεων που είχε αναπτύξει γι' αυτούς το ελληνικό κράτος και είχε οργανώσει ως κυρίαρχη αναπαράσταση η επίσημη ελληνική ιστοριογραφία. Η ενιαία αφήγηση της διαδικασίας εθνικού αυτοπροσδιορισμού έπρεπε να «σπάσει» στα δύο²².

Ένα από τα κεντρικά ιστοριογραφικά θέματα, το οποίο τονίστηκε από τους εκπροσώπους όλων των τάσεων, ήταν αυτό των μεταρρυθμίσεων: ιδιαίτερα η εμφάνιση των κοινοτικών κανονισμών σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας, ως συνέπεια των μεταρρυθμίσεων στο Πατριαρχείο, μπορούσε να γίνει αντικείμενο επίκλησης είτε για να αποδειχθεί η πολιτισμική αυτονομία του «γένους» μέσα στην αυτοκρατορία (εδώ ο αλυτρωτισμός έχει προϋπόθεση την πολιτισμική προετοιμασία των αλύτρωτων) είτε ως στοιχείο που αποδεικνύει τη διαφοροποίηση και την ανομοιογένεια στην ανάπτυξη του εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

Φυσικά η επιμονή στην περίοδο των μεταρρυθμίσεων επαναλαμβάνει ένα από τα κυρίαρχα μοτίβα της τουρκικής²³ και της αγγλοσαξονικής²⁴ βιβλιογραφίας για την οθωμανική περίπτωση: οι μεταρρυθμίσεις λειτουργούν εκεί ως ένα διαρκές πειστήριο καλών «εκσυγχρονιστικών» προθέσεων του οθωμανικού πολιτικού προσωπικού²⁵. Από την άποψη λοιπόν της ελληνικής ιστοριογραφίας η πρώτη εκδοχή (της ανάπτυξης του «γένους») επιβεβαιώνει τις κατηγορίες της τουρκικής ιστοριογραφίας (οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας αντί να υιοθετήσουν τη λύση της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, υιοθετούν τον εθνικισμό), η δεύτερη (της άνισης ανάπτυξης), μολονότι περισσότερο κριτική από την πρώτη, άφησε ανέπαφη τη γραμμική εξελικτική αντίληψη για τις μεταρρυθμίσεις στην αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα στην περίπτωση αυτή τίθενται κάποια παλαιά ζητήματα σχέσεων μεταξύ υποκειμένου και δομής. Όπως ακριβώς η εθνικιστική προοπτική επιμένει να διογκώνει και να υποστασιοποιεί εντέλει το έθνος ως συλλογική υποκειμενικότητα που προϋπάρχει αμετάβλητη εντός της δομής «αυτοκρατορία», η «εκμοντερνιστική» προοπτική επιμένει σε μια διαδικασία αυτορρυθμισμού της δομής αυτής (ή, κατά μία έννοια, προσαρμογής της στο πλαίσιο της world-economy), τείνοντας να εξαλείψει το πρόβλημα της εθνικοποίησης των πληθυσμών ως συλλογικής υποκειμενικής επιλογής και κυρίως το πρόβλημα συγκρότησης της εθνικής ιδεολογίας ως ηγεμονικού λόγου.

3. Ηγεμονία και δίκτυα ισχύος: μεθοδολογικές αρχές

Η παρούσα εργασία, θεωρώντας ότι εντάσσεται στη συζήτηση που άνοιξε στην ελληνική ιστοριογραφία στη δεκαετία του '80 και προσπαθώντας να αποφυγεί τις παγίδες του «μεταρρυθμιστικού» παραδείγματος, βασίζεται σε μία κεντρική θεωρητική θέση: οι μεταρρυθμίσεις, μακριά από το να αποτελούν απονομιμοποιητικό επιχείρημα των εθνικιστικών αναζητήσεων ή επιβεβαιωτικό μιας αενάως «εκσυγχρονιζόμενης» αυτοκρατορίας, ενεργοποιούν μια σειρά αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικοπολιτικές δομές της – και ιδιαίτερα από τη στιγμή που αναδιατάσσουν τους συσχετισμούς δύναμης σε πολλά επίπεδα. Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, και ιδιαίτερα αυτών που αφορούν την αναδιοργάνωση του ορθόδοξου μιλλέτ, είναι αναγκαίο να προσεγγιστεί ιστορικά, όχι για να κριθούν οι ειλικρινείς προθέσεις ή η αποτελεσματικότητα των εμπνευστών τους, αλλά το βάθος και οι συνέπειες των κοινωνικοπολιτικών εντάσεων που προκάλεσαν. Αυτός είναι ο λόγος που η ανάλυση στηρίχθηκε σε τέσσερις μεθοδολογικές αρχές όσον αφορά την ιστορία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για τον 19ο αιώνα:

1. Οι αφηγήσεις που έχουν συγκροτηθεί για το Πατριαρχείο²⁶ –και αυτό είναι ενδιαφέρον: ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, αφού ο 20ός λίγα συνεισέφερε προς την κατεύθυνση ενός μεγάλου αφηγηματικού σχήματος– κατατέμνουν την ιστορία του συνήθως σε θεματικές ενότητες (όταν δεν οργανώνουν την αφήγηση με βάση τα πρόσωπα που κατέλαβαν κάποια στιγμή τον πατριαρχικό θρόνο²⁷) οι οποίες αποτελούν και τις σημαντικότερες περιπέτειες της Μεγάλης του Χριστού

Εκκλησίας για την περίοδο αυτή: Βουλγαρικό ζήτημα, Μοναστηριακό ζήτημα, Προνομιακό ζήτημα και τέλος Γενικοί Κανονισμοί.

Οι πρωταγωνιστές όμως όλων αυτών των δραμάτων πολλές φορές ήταν τα ίδια πρόσωπα, ίδιες επίσης οι ομάδες συμφερόντων στις οποίες μετείχαν και, κυρίως, ήταν κοινό το πολιτικό πεδίο μέσα στο οποίο διεξάγονταν οι συγκρούσεις, οργανώνονταν οι πολιτικές συμμαχίες και τα οικονομικά συμφέροντα, κυφορούνταν οι μεταλλάξεις των πολιτικών περϋγνων. Αυτό που επομένως είναι ζητούμενο να ανασυσταθεί από την ιστορική αφήγηση είναι οι συντεταγμένες του πεδίου αυτού. Σε αντίθεση με την ομογενοποίηση του αντικειμένου, την οποία ασκεί η εθνικού τύπου ιστοριογραφία σε σχέση με αυτό που τη νομιμοποιεί, την ύπαρξη του έθνους (εντός και εκτός συνόρων), ο «τεμαχισμός» της ιστορίας του Πατριαρχείου εμπόδιζε την ανασύσταση μιας ενιαίας αφήγησης, η οποία να αφορά όχι τα επίσημα πεπραγμένα της πατριαρχικής ζωής αλλά τις προϋποθέσεις ανάδυσης αυτού του πολιτικού πεδίου. Πιθανότατα η εξήγηση αυτού του «τεμαχισμού» να ανάγεται στον επαμφοτερίζοντα ρόλο των σχέσεων του Πατριαρχείου με το ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα μετά την ανακήρυξη του ελλαδικού αυτοκεφάλου (1833): εάν λείπει η ενιαία ιστοριογραφική αφήγηση, συμβαίνει επειδή η ιδιοποίηση από την πλευρά του δευτέρου (του ελληνικού κράτους) δεν μπορούσε να λάβει ολοκληρωμένο χαρακτήρα.

Εάν η συνεισφορά του ιστοριογραφικού ρεύματος μετά το '80 ήταν η διάρρηξη του ενιαίου εθνικού ιστοριογραφικού σχήματος και η δυνατότητα να γραφτεί μία «δεύτερη ιστορία» για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, στην περίπτωση του Πατριαρχείου ισχύει το αντίστροφο: αυτό που εμφανίζεται επιτακτικό είναι η ερμηνευτική προσέγγιση της ενοποίησης των πολλαπλών θεματικών.

2. Η ενότητα όμως που είναι ζητούμενο να αποκατασταθεί σε επίπεδο ανασύνθεσης του πολιτικού πεδίου δεν πρέπει να μας παρασύρει σε μια γενική θεωρησιακή προσέγγιση του Πατριαρχείου ως θεσμού που αποφασίζει και δρα ενιαία: το Πατριαρχείο και η ερμηνεία των αποφάσεων και κινήσεων του δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά ανεξάρτητα από τις ομάδες συμφερόντων ή κύρους (interest groups ή status groups²⁸) που συγκροτούνται στο εσωτερικό του. Η ανάλυση θα επικεντρωθεί στη διερεύνηση των ομάδων αυτών και στις διαδικασίες συγκρότησής τους, μέσα κυρίως από την εκμετάλλευση εκκλησιαστικών προσόδων και τις προνομιακές συμμαχίες των μελών τους με πρωταγωνιστές της οθωμανικής πολιτικής σκηνής.

Μελετώντας όμως τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις των ομάδων που αντιπαράτιθενται για τον έλεγχο του Πατριαρχείου, στην πραγματικότητα ερχόμαστε αντιμέτωποι με το γενικότερο πρόβλημα της παραγωγής ηγεμονικού λόγου από τα διάφορα τμήματα της ηγετικής ελίτ του ορθόδοξου μιλλέτ: ενός λόγου δηλαδή που θα επιτρέψει σε καθένα από αυτά να αντιστοιχήσει την υπεράσπιση των ιδιαίτερων συμφερόντων του με τους ευρύτερους προσανατολισμούς του μιλλέτ, όπως αυτοί διαμορφώνονται μέσα στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων στην αυτοκρατορία.

Η γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας και η συζήτηση που έχει προκαλέσει τις τελευταίες δεκαετίες είναι λίγο πολύ γνωστές²⁹. Η ενσωμάτωση του πολιτισμικού παράγοντα σε μία έννοια με καθαρά πολιτικό χαρακτήρα και καταγωγή έλυσε πολλά πρακτικά και θεωρητικά προβλήματα, ενόσω η συζήτηση εκινείτο με βάση μακροϊστορικά, «δομικά» δεδομένα³⁰. Η άποψή μας ωστόσο είναι ότι δεν μπορεί να ερμηνευθεί το κρίσιμο ζήτημα της μετάβασης από το μιλλέτ στο έθνος μέσω μιας «μακροσκοπικής» ιστορικής ανάλυσης και μιας εν γένει, διαισθητικής θα έλεγα, αντίληψης για τον καθοριστικό ρόλο που παίζουν από ένα σημείο και μετά οι αστοί των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων.

Η έννοια θα αποτελέσει κεντρικό άξονα της δικής μας προσέγγισης, μέσα όμως στο πλαίσιο της διαμόρφωσης και της οργάνωσης των δικτύων ισχύος³¹: της κατανόησης δηλαδή ότι οι κάθετες ιεραρχήσεις των Ελληνοθωμανών, σε νεοφαναριώτες και αστούς, του κλήρου σε ανώτερο και κατώτερο, των αστών σε πρωτεύοντες και δευτερεύοντες τέμνονται από μία οργάνωση συμφερόντων «οριζόντια» δομημένων ομάδων που λειτουργούν ενίοτε με «αποκλίνουσα» συμπεριφορά σε σχέση με την «αντικειμενική» θέση που κατέχουν στην κοινωνικοπολιτική δομή. Οι διαφοροποιήσεις είναι καθοριστικές για να αποδοθεί εμπράγματο περιεχόμενο στην έννοια της ηγεμονίας. Στην πραγματικότητα η χρησιμότητα της διερεύνησης των δικτύων έγκειται στο γεγονός ότι μπορεί να αποτελέσει εκείνο το μεθοδολογικό εργαλείο, όχι για να αμφισβητηθεί η έννοια της «τάξης», αλλά ακριβώς για το αντίθετο: να μελετήσουμε τους τρόπους που αυτή αναπτύσσει την κοινωνική και πολιτισμική της ηγεμονία, όχι όμως μέσα από μία αφαιρετική ομογενοποίηση των συμφερόντων της αλλά, αντίθετα, μέσα από τις πολλαπλές εσωτερικές διαφοροποιήσεις της και τις αντιπαραθέσεις των πιο δυναμικών τμημάτων της, σε σχέση τόσο με ομάδες ή μέλη του οθωμανικού πολιτικού προσωπικού ή με αντίστοιχες ομάδες από τους κόλπους του ανώτερου κλήρου. Κοντολογίς, αναγνωρίζοντας τον διακριτό ρόλο των υποκειμενικοτήτων, ατομικών και συλλογικών, στη διαμόρφωση των κυρίαρχων πολιτισμικών παραδειγμάτων και κυρίως στην άρθρωση ή καλύτερα την ιδιοποίηση ενός εθνικού λόγου που είχε ήδη αρχίσει να παράγεται, αλλά δεν είχε ακόμη κυριαρχήσει.

Η ανάλυσή μας ωστόσο δεν θα επικεντρωθεί στη συγκρότηση εν γένει των δικτύων που διαμορφώνονται μέσα σε μία αυτοκρατορική κοινωνική δομή, αλλά αυτών που αποκαλούμε δίκτυα ισχύος (power networks). Την έννοια των δικτύων ισχύος πρέπει να τη συλλάβουμε ως το αποτέλεσμα της δραστηριοποίησης ομάδων συμφερόντων που δρουν για την εξυπηρέτησή τους, έχοντας συνήθως ως κεντρικό κόμβο την Κωνσταντινούπολη, επεκτείνοντας όμως τους «νευρώνες» τους σε όλη την έκταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι ομάδες αυτές μπορούν να αποτελούνται από μέλη ισχυρών νεοφαναριώτικων και αστικών οικογενειών, να εμπεριέχουν μέλη περιφερειακών ελίτ, προκρίτους επαρχιών ή εκπροσώπους προκρίτων στα κέντρα αποφάσεων της Κωνσταντινούπολης, ενώ σχεδόν πάντα περιλαμβάνουν μέλη του ανώτερου κλήρου, ως προϋπόθεση της ανταγωνιστικότητάς τους στα παιχνίδια εξουσίας στο Πατριαρχείο.

Τα δίκτυα λειτουργούν ως αμώμος ελέγχου της περιφέρειας από το κέντρο,

αποτελούν ένα μηχανισμό διαμεσολάβησης συμφερόντων, αλλά διατηρούνται και ενισχύονται από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας στο βαθμό που λειτουργούν ως πόλοι κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας. Τα δίκτυα δεν αποτελούν μόνο την εφαρμογή του τρόπου κυριαρχίας της κεντρικής ελίτ έναντι των περιφερειακών αλλά και το σημείο ισορροπίας για την αναπαραγωγή τόσο της πρώτης όσο και των δευτέρων – ανεξάρτητα από τη σημασία του κεντρικού κόμβου για την οργάνωση ενός δικτύου, ρόλο πολύ σημαντικό παίζουν και οι περιφερειακοί κόμβοι. Είναι χαρακτηριστικά τα παραδείγματα που θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω: το ρόλο των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και των μοναστηριακών κτημάτων της Μολδοβλαχίας για τη συγκρότηση των δικτύων των μεγάλων νεοφαναριώτικων οικογενειών και αυτό των κοινοτήτων και των μονών της Ηλείου στην περίπτωση της συγκρότησης της ομάδας Γ. Ζαρίφη - Χ. Ζωγράφου - Ιωακείμ Β΄.

Παράλληλα τα δίκτυα αυτά υποκαθιστούν κατά κάποιον τρόπο την αυτοκρατορική εξουσία, ασκώντας διαμεσολαβητικές λειτουργίες στο επίπεδο διαχείρισης κρίσεων σε κεντρικό ή περιφερειακό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι δημιουργούν ένα δυναμικό πεδίο όπου μπορούν να γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης όχι μόνο οικονομικά συμφέροντα με τη στενή σημασία του όρου αλλά και ιδεολογικά επιχειρήματα. Τα μέλη τέτοιων ομάδων συχνά αποκτούν τη δυνατότητα να αποτελέσουν προνομαχικούς διαχειριστές «συμβολικού κεφαλαίου»³².

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων πρέπει να θεωρηθεί ως μία εποχή ανασύνταξης τόσο των ομάδων συμφερόντων όσο και των δικτύων που αυτές είχαν καταφέρει να οργανώσουν στο παρελθόν.

Το κριτήριο της αναγκαιότητας ανάλυσης αυτών των ομάδων έχει ευρύτερη σημασία: το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν μπορεί μία τέτοιου τύπου ανάλυση να μας δώσει κάποιες απαντήσεις για τα κρίσιμα πολιτικά διλήμματα που αντιμετώπισε η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: «κληρικαλισμός»-«εκκοσμίκευση», συντήρηση-μεταρρύθμιση, οικουμενισμός-εθνικισμός. Ειδικά όσον αφορά το τελευταίο ζεύγμα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την πορεία και τις πολιτικές επιλογές προσώπων που ενεπλάκησαν στις αντιπαραθέσεις της δεκαετίας του 1870 για το ζήτημα της Βουλγαρικής Εξαρχίας και τις διαδικασίες μετασχηματισμού των δύο πτερυγών της δεκαετίας του 1860, «κληρικαλικών» και «μεταρρυθμιστών», σε υποστηρικτές του οικουμενιστικού ή του εθνοκεντρικού μοντέλου.

3. Με ποιο τρόπο όμως μπορεί να περιγραφεί αυτό το πολιτικό πεδίο σε ένα χώρο κατεξοχήν εκκλησιαστικό; Εάν εμφανίζεται επιβεβλημένη η προσέγγιση με όρους κλασικής πολιτικής θεωρίας ενός πεδίου θεωρητικά ξένου από την πολιτική, είναι γιατί όλος ο χώρος του Πατριαρχείου δεν συνυπάρχει απλώς με το οθωμανικό κράτος, αλλά αντλεί νομιμότητα από αυτό. Υπάρχουν όμως κάποιες ιδιαιτερότητες τις οποίες κανείς πρέπει να λάβει υπόψη όταν τον προσεγγίζει. Πρώτον, ο χώρος του Πατριαρχείου έφερε ούτως ή άλλως ένα συμβολικό βάρος και η διαχείριση των συμβόλων είναι αυτονόητο ότι δεν μπορούσε να μείνει εκτός πολιτικής. Δεύτερον, και σημαντικότερο, η οργάνωση των ομάδων συμφερόντων

χαρακτηριζόταν από μία σταθερά: τις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ μελών του ορθόδοξου κλήρου. Πριν εμφανιστούν οι πολιτικοί προστάτες είτε στο χώρο των λαϊκών είτε στο χώρο των Οθωμανών αξιωματούχων, οι ομάδες αυτές συγκροτούνται με βάση την αρχή των «πλασματικών υιοθεσιών»: τη σχέση μεταξύ πνευματικού πατέρα και πνευματικού τέκνου. Από τη στιγμή της εισόδου στο χώρο της ιεροσύνης κάθε κληρικός έχει τον πνευματικό του πατέρα, τον μισητή στο χώρο της εκκλησιαστικής ζωής, και η σχέση αυτή είναι πολύ δύσκολο να διαρρηχθεί. Όταν διαρρηγνύεται, γίνεται πάντα με τραυματικό τρόπο. Άσχετα όμως με την ψυχολογική διάσταση του φαινομένου, αυτό που ενδιαφέρει είναι εάν οι σχέσεις αυτές εξάρτησης μπορούν να φανούν χρήσιμες για να ανιχνεύσουμε τα δίκτυα μεταξύ μελών του ανώτερου και κατώτερου κλήρου και την οικοδόμηση σχέσεων εξάρτησης από λαϊκούς υποστηρικτές τους.

4. Η τελευταία μεθοδολογική αρχή σχετίζεται άμεσα με το κεντρικό θέμα της παρούσας εργασίας, το ζήτημα των μεταρρυθμίσεων στο χώρο του Πατριαρχείου και πιο συγκεκριμένα το πρόβλημα της ερμηνευτικής προσέγγισης των Γενικών Κανονισμών. Οι αναλύσεις των ιστορικών (παλαιότερες όπως του Davison και του Papadopoulos³³ αλλά και πολύ πρόσφατες) περιορίζονταν στην ανάλυση του κειμένου των Γενικών Κανονισμών, εκλαμβάνοντας συχνά τις διατάξεις που αυτό περιείχε ως ιστορική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, και όχι επειδή θα έπρεπε να αποδεχθούμε το αυτονόητο, ότι δηλαδή το κείμενο υπήρξε αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των δύο πτερυγών που αντιπαρατέθηκαν στην Εθνοσυνέλευση. Για μία ολόκληρη εικοσαετία, μέχρι και την άνοδο του πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ στον πατριαρχικό θρόνο, το κείμενο των Γενικών Κανονισμών προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στα ηγετικά κλιμάκια της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αλλά και τις επεμβάσεις των ξένων πρεσβειών και της οθωμανικής κυβέρνησης. Επίσης, μολονότι οι διαμάχες αυτές διεξάγονταν με βάση τον άξονα «εφαρμογή-αναθεώρηση» του κειμένου, στην πραγματικότητα το σημείο αντιπαραθέσης κάθε φορά μεταπολιζόταν ανάλογα με τις στοχεύσεις των πρωταγωνιστών και τις νέες ιστορικές συνθήκες που διαμορφώνονταν.

Για το λόγο αυτό, η θέση που κατέχουν οι Γενικοί Κανονισμοί μέσα στη διαδικασία ανασυγκρότησης του μιλλέτ είναι ιδιόμορφη, υπό την έννοια ότι την επηρέασαν όχι μόνο μέσα από την πιστή εφαρμογή των διατάξεών τους αλλά, κυρίως, μέσα από την ανάδειξη μιας σειράς πολιτικών και κοινωνικών αντιφάσεων που προκάλεσε το αίτημα για εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων.

Αυτή η νέα μεθοδολογική προσέγγιση του προβλήματος, το να μην περιοριστεί δηλαδή η μελέτη των Γενικών Κανονισμών στην ανάλυση του κειμένου αλλά εκκινώντας από αυτή να διερευνηθεί το πολιτικό πεδίο που συγκρότησε ο καταρτισμός τους, επέτρεψε όχι μόνο την ανακάλυψη ενός μεγάλου όγκου πρωτογενούς υλικού (που το γεγονός ότι παρέμεινε ανεκμετάλλευτο μέχρι τώρα αποτελεί από μόνο του έκπληξη) αλλά και την παραγωγή μιας σειράς συμπερασμάτων που φωτίζουν σημαντικές πλευρές της ζωής της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη.

Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της παρούσας εργασίας είναι:

- Να αναλύσει τις πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ανασυγκρότησης του ορθόδοξου μιλλέτ, εκκινώντας από τη διερεύνηση των δικτύων ισχύος και των ομάδων συμφερόντων όπως αυτές συγκροτήθηκαν ήδη από τη δεκαετία του 1830.

- Να εξετάσει διεξοδικά το σχηματισμό των δύο πτερυγών, κληρικαλικής και μεταρρυθμιστικής, και την αντιπαράθεσή τους κατά τη διάρκεια των εργασιών του Εθνικού Προσωρινού Συμβουλίου, μέσα από την εξέταση νέου αρχαιακού υλικού, που προστίθεται στο ήδη υπάρχον.

- Να περιγράψει διεξοδικά και να ερμηνεύσει το πεδίο πολιτικών ανταγωνισμών, όπως διαμορφώθηκε στο Πατριαρχείο, μετά την ψήφιση των Γενικών Κανονισμών. Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθούν οι αντιπαράθεσεις που δημιουργήθηκαν και οι συμμαχίες που συνήφθησαν, μεταξύ των μελών της κληρικαλικής και της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας από το 1858 μέχρι το 1878, αλλά και των επεμβάσεων που έγιναν από μέλη του οθωμανικού πολιτικού κατεστημένου, με επίκεντρο το πρόβλημα της εφαρμογής ή της αναθώρησης των Γενικών Κανονισμών. Ως εκ τούτου, θα τύχουν ιδιαίτερης ανάλυσης οι αλλαξοπατριαρχείες στο ίδιο διάστημα, οι οποίες ως περιόδοι πολιτικής και εκκλησιαστικής κρίσης προσφέρονται στο να αναδειχθούν με περισσότερη σαφήνεια οι ενδοπατριαρχικοί ανταγωνισμοί.

Το πρόβλημα που στην πραγματικότητα αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των παραπάνω θεωρητικών και μεθοδολογικών κατευθύνσεων είναι το εάν η θεσμισμένη παρουσία των λαϊκών στη διοικητική δομή του Πατριαρχείου είχε κάποιες καθοριστικές συνέπειες στον τρόπο πρόσληψης της θεμελιακής σχέσης μεταξύ πολιτικού και θρησκευτικού πεδίου, εάν δηλαδή η συμμετοχή των λαϊκών είχε κάποιες συνέπειες στους ρυθμούς εκκοσμίκευσης (secularization) του εκκλησιαστικού θεσμού. Σύμφωνα με την ερμηνευτική προσέγγιση που υιοθετούμε εδώ, η ενδεχόμενη «λαϊκοποίηση» (laicization) της Εκκλησίας (με ό,τι συνεπάγεται αυτό τον 19ο αιώνα: από τη θεσμισμένη συμμετοχή των λαϊκών στην ανάδειξη πατριαρχών μέχρι την επιβολή ελέγχου από μέρους τους επί των θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών καταστημάτων) δεν σημαίνει απαραίτητα και μια ώθηση στη διαδικασία εκκοσμίκευσης, εάν αυτή την ορίσουμε ως θεμελιακή διάκριση της θρησκευτικής από την πολιτική σφαίρα. Παρότι πολλές φορές οι αντίπαλοι των μεταρρυθμίσεων επέσειαν το φόβητρο της κατάπτωσης στον προτεσταντισμό, όπως πολλές φορές θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, η ορμητική εισβολή των λαϊκών στους χώρους της θρησκευτικής διαμεσολάβησης στην πραγματικότητα δεν έγινε ποτέ με όρους ενός πρακτικού ή θεωρητικού αντικληρικαλισμού – ακριβώς το αντίθετο³⁴. Πόσο μάλλον όταν η σύγκρουση μεταξύ κλήρου και λαϊκών δεν λάμβανε χώρα σε κάποιο από τα μεγάλα αστικά κέντρα της περιφέρειας, όπως για παράδειγμα η Σμύρνη ή η Θεσσαλονίκη, με παράδοση στις αντιπαράθεσεις κλήρου και λαϊκών, αλλά στην ίδια την πρωτεύουσα και έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Αυτό που όμως είναι ενδιαφέρον δεν είναι τόσο αυτή καθεαυτή η αδυναμία του λαϊκού στοιχείου να επιβάλει την παρουσία του στον εκκλησιαστικό χώρο, αλλά η ικανότητα του κλήρου να εγκολπώ-

νεται τα «κοσμικά» ιδεολογικά σχήματα, συμμετέχοντας στη διαμόρφωση μιας δημόσιας σφαιράς που υπό κανονικές συνθήκες θα έπρεπε να τον περιθωριοποιήσει, αυτόν και το πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο εκπροσωπούσε, στο χώρο του ιδιωτικού.

4. Ζητήματα ορολογίας

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας θα πρέπει να διευκρινίσουμε ορισμένα προβλήματα ορολογίας. Κατ' αρχάς όσον αφορά το κεντρικό θέμα με το οποίο ασχολείται η παρούσα εργασία, αυτό των Γενικών Κανονισμών. Το κείμενο έμεινε γνωστό στην ελληνική βιβλιογραφία είτε ως «Γενικοί Κανονισμοί» είτε ως «Εθνικοί Κανονισμοί». Στην πραγματικότητα όμως το οθωμανικό κείμενο, όπως και η ελληνική μετάφρασή του, αμέσως μετά την επικύρωσή του από την Πύλη το 1862, είναι σαφή ως προς τον όρο που χρησιμοποιούν: *nizamnâme-i umumi* (γενικός κανονισμός)³⁵ το οθωμανικό, «Γενικοί Κανονισμοί» το ελληνικό. Όπως είναι προφανές, το επίθετο «Γενικοί» ακριβολογεί σε σχέση με το περιεχόμενο του οθωμανικού όρου. Ο όρος «Εθνικοί», που ήταν σε χρήση ήδη από το 19ο αιώνα, προφανώς παρέλειπε όχι στην έννοια του «έθνους» αλλά σε αυτήν του «μιλλέτ». Ο όρος «μιλλέτ» πράγματι εμφανίζεται στο οθωμανικό κείμενο, ωστόσο ο «κανονισμός» δεν αποδίδεται στο ορθόδοξο «μιλλέτ» εν γένει, αλλά στο Ρωμείο Πατριαρχείο (*Rum Patrikliği Nizamati*)³⁶. Επειδή λοιπόν ο 19ος αιώνας είναι μεταβατικός ως προς την απόδοση των όρων –είναι η στιγμή που το «μιλλέτ» μεταφράζεται καταχρηστικά ως «έθνος», όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του *milletbaşı*-«εθναρχη», η επιλογή του «Γενικοί» νομίζω ότι είναι επιβεβλημένη.

Για τους ίδιους λόγους θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στην απόδοση της συνέλευσης των εκπροσώπων του μιλλέτ στα έτη 1858-1860, ως «Εθνοσυνέλευσης» ή ως «Εθνικού» Προσωρινού Συμβουλίου. Το οθωμανικό κείμενο αναφέρεται σε «επιτροπή» (*komisyon*), η οποία ανέλαβε το έργο του καταρτισμού των Γενικών Κανονισμών³⁷. Η χρήση όμως του όρου «επιτροπή» θα δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα από αυτά που θα έλυνε, κυρίως γιατί μέλη της Εθνοσυνέλευσης συγκροτούσαν συνεχώς «επιτροπές», εισηγητικές, γνωμοδοτικές ή άλλες, με συνέπεια να δημιουργηθεί σύγχυση εάν θα έπρεπε να διακρίνουμε διακριώς τη «μεγάλη» από τις «μικρές». Στην παρούσα εργασία λοιπόν οι παραπάνω δύο λύσεις, «Εθνοσυνέλευση» και «Εθνικό» Προσωρινό Συμβούλιο (Ε.Π.Σ. συνοπτικά) χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, ελλείψει δυστυχώς κάποιου άλλου ικανοποιητικού όρου. Επίσης γίνεται χρήση του όρου «νεοφαναριώτης» για να περιγράψει τις οικογένειες –όχι αποκλειστικά ελληνορθόδοξες– που ανήλθαν στα ανώτερα κλιμάκια του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού μετά την ελληνική επανάσταση και τη συνακόλουθη κατάρρευση του παλαιού φαναριώτικου συστήματος. Ουσιαστικά γίνεται χρήση του όρου με βάση το περιεχόμενο που του απέδωσε ο Αλέξης Αλεξανδρής στο κλασικό άρθρο του για τους Ελληνοθωμανούς³⁸.

Αναφερθήκαμε παραπάνω στο «μικτό», κληρικο-λαϊκό χαρακτήρα των δύο

περυγών της Εθνοσυνέλευσης. Όσον αφορά τους όρους που χρησιμοποιώ για να τις περιγράψω, «κληρικαλικοί» και «μεταρρυθμιστές», πρέπει να διευκρινίσω τα εξής. Κατ' αρχάς για τον πρώτο όρο θα περίμενε κανείς η λύση να είναι ένα ισοδύναμο-αντίθετο του δευτέρου, π.χ. «συντηρητικοί» ή «φιλο-γεροντικοί», από τη στιγμή που η αντιπαράθεσή τους είχε ως επίδικο αντικείμενο τη διατήρηση ή όχι του Γεροντικού συστήματος.

Η επιλογή του όρου «κληρικαλικοί» σχετίζεται με τις προοπτικές των διάφορων ομάδων που συναποτελούσαν την παράταξη αυτή. Όπως θα δούμε, υπήρξε σαφής διάκριση μεταξύ αυτών που αγωνίζονταν για τη διατήρηση, και αργότερα για την πάλινόρθωση, του Γεροντισμού, και αυτών που αποπειράθηκαν να εκτρέψουν τη μεταρρύθμιση σε διάφορα μοντέλα πατριαρχικού συγκεντρωτισμού. Ο κοινός παρονομαστής που ενοποιούσε αυτές τις δύο κατηγορίες ήταν η θέση της υπεροχής του κλήρου έναντι των λαϊκών μέσα στην Εκκλησία και ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούσαν τη διοικητική συγκρότησή της. Επομένως ο όρος «κληρικαλικός» αποδίδει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη σύνθεση της πτέρυγας αυτής.

Όσον αφορά τον όρο «μεταρρυθμιστές» χρησιμοποιείται ως το ακριβές αντίστοιχο της πολιτικής τάσης μεταξύ του οθωμανικού πολιτικού προσωπικού που είχε συνταχθεί με το εγχείρημα του «εκσυγχρονισμού». Πρέπει όμως να έχουμε υπόψη ότι, όπως ακριβώς στην περίπτωση των κληρικαλικών, η πτέρυγα αυτή επίσης δεν είναι ενιαία. Η λογική των μεταρρυθμίσεων σχετικοποιείται αναλόγως των ομάδων επιρροής και των ξένων πρεσβειών στις οποίες είναι προσαρτημένοι οι διαπρήσιοι υποστηρικτές τους. Οι ομάδες επιρροής στο Πατριαρχείο διαπερνούσαν κάθετα τις πτέρυγες των «κληρικαλικών» και των «μεταρρυθμιστών», οργανώνοντας τα συμφέροντά τους με τρόπο που δεν είχε άμεση σχέση με τα φαινομενικά επίδικα αντικείμενα της αντιπαράθεσης.

Θα επαναλάβουμε ότι και οι δύο πτέρυγες συναποτελούνταν τόσο από μέλη του κλήρου όσο και από λαϊκούς (φυσικά είναι ευνόητο ότι στις τάξεις των «κληρικαλικών» τα μέλη του κλήρου είναι περισσότερα), ενώ πρέπει να επιμείνουμε ιδιαίτερα στο ρευστό χαρακτήρα τους: στην πορεία των δεκαετιών που εξετάζουμε είναι πολλές οι μεταβολές στρατοπέδων, οι αποχωρήσεις μελών και οι μεταστροφές απόψεων. Και αυτό που πρέπει να ελεγχθεί είναι η διαδικασία μετασχηματισμού των δύο αυτών περυγών, «κληρικαλικών» και «μεταρρυθμιστών» σε «εθνοκεντρικούς» και «οικουμενιστές», ιδιαίτερα μετά την ανακήρυξη του Σχίσματος εναντίον των εξαρτικών Βουλγάρων.

Θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στη γραφή των όρων «Πατριαρχης» και «Πατριαρχείο» χρησιμοποιούμε κεφαλαίο αρχικό γράμμα όταν αναφερόμαστε στο θεσμό, ενώ μικρό αρχικό όταν η αναφορά γίνεται σε πρόσωπο και το χώρο αντίστοιχα.

Επίσης όταν αναφερόμαστε σε επαρχίες συνήθως αναφερόμαστε στην εκκλησιαστική διαίρεση των εδαφών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε μητροπόλεις δηλαδή και επισκοπές. Όταν η αναφορά θα γίνεται σε διοικητική διαίρεση, θα γίνεται και η σχετική επεξήγηση. Ας μου συγχωρεθεί ακόμη η επιμονή στην «κλασι-

κή»-αρχαΐζουσα γραφή των μητροπόλεων και επισκοπών, όπως αυτές δηλαδή είναι καταχωρισμένες στους εκκλησιαστικούς καταλόγους και τα συνταγμάτια.

Τέλος πρέπει να αναφερθούμε στη χρήση του όρου «ορθόδοξο μιλλέτ». Όπως γνωρίζουμε χάρη στο έργο του Π. Κονόρτα, κατά τον 19ο αιώνα σε χρήση στα οθωμανικά κείμενα ήταν ο όρος «Rum millet», «ρωμέικο μιλλέτ». Ωστόσο, παρά τα συμπεράσματα που μπορεί κανείς να εξαγάγει για την προνομακή θέση του ελληνόφωνου στοιχείου στο εσωτερικό του μιλλέτ από τη χρήση του συγκεκριμένου όρου, επειδή ακριβώς θεωρούμε τον 19ο αιώνα ως έναν αιώνα μεταβατικό ως προς το ζήτημα των εθνικών ταυτοτήτων, θεωρούμε εντελώς νόμιμη και τη χρήση του όρου «ορθόδοξο μιλλέτ».

Δημήτριος Σταματόπουλος